

Volk in verwarring

Reformatie in Nederlandse steden en dorpen

Enny de Bruijn (red.)

Inhoudsopgave

Inleiding	7	6. Heinenoord	84
<i>Nieuwe ideeën</i>	9	Arjan Nobel	
Enny de Bruijn		<i>Vluchtelingen</i>	96
1. Middelburg	16	Inge Schipper	
Huib Uil		7. Utrecht	102
2. Breda	28	Henk Florijn	
Ton van der Schans		8. Hauwert	114
<i>Evangelischgezinden</i>	38	Arjan Nobel	
Bart Jan Spruyt		<i>Martelaren</i>	126
3. Zaltbommel	44	Enny de Bruijn	
Enny de Bruijn		9. Harderwijk	132
4. Gouda	56	Jos de Weerd	
Henk Florijn		<i>Gereformeerde staat</i>	142
<i>Beeldenstorm</i>	66	Fred van Lieburg	
Arjan Nobel		10. Amsterdam	148
5. Asperen	72	Rudy Ligtenberg	
Enny de Bruijn		11. Kampen	162
		Klaas Tippe	

Katholieken 174
Paul H.A.M. Abels

12. Dokkum 180
Elise Verschuure

Pastors en predikanten 190
Fred van Lieburg

13. Bruinisse 196
Huib Uil

14. Zutphen 208
Jos de Weerd

Theologiestudie 220
Henk van den Belt

15. Veenendaal 226
Jan-Kees Karels

16. Groningen 236
Jaco van der Knijff

Veranderend landschap 246
Jos de Weerd

17. IJhorst – De Wijk 252
Klaas Tippe

18. Den Bosch 262
Ton van der Schans

Gereformeerde eredienst 274
Jaco van der Knijff

19. Rijssen 280
Rudy Ligtenberg

20. Maastricht 292
Henk Florijn

Van parochianen tot lidmaten 304
Fred van Lieburg

Verder lezen 310

Personalia 316

Illustratieverantwoording 318



Bij het twaalfde-eeuwse abdijcomplex in het centrum van Middelburg horen twee kerken, de Nieuwe Kerk en de Koorkerk. Beide kerken zijn na de Reformatie in gebruik genomen voor de protestantse eredienst. De abdij zelf ging toen onderdak bieden aan het bestuur van Zeeland. In 1940 is het complex – inclusief de hoogste toren van het eiland, de Lange Jan – grotendeels verwoest bij het Duitse bombardement op Middelburg, maar daarna weer opgebouwd.

Gelein d’Hoorne staat in een pakhuis op een wijnvat te preken

1. Middelburg

Huib Uil

De predikant Adriaan Saravia is in 1561 hoopvol gestemd na zijn bezoek aan de kleine gemeente van Middelburg: ‘Magnam accensam Middelburgi lucem’, schrijft hij aan de kerkenraad van Londen, die hem op weg heeft gestuurd voor een rondreis: ‘Groot is het licht dat in Middelburg werd ontstoken.’ Dertien jaar zal het duren voordat dit licht van de Reformatie ononderbroken kan gaan schijnen. Middelburg is de laatste van de Walcherse steden waar dit gebeurt.

Het zijn geestelijken die in Middelburg en elders in de jaren twintig van de zestiende eeuw ontvankelijk worden voor de ideeën van Luther. Predikers, pastoors en schoolmeesters worden dan ook met argusogen gevolgd. Volgens Erasmus zijn de nieuwe inzichten al gauw in brede lagen van de stedelijke samenleving bekend. ‘Maxima populi pars apud Hollandos, Zelandos et Flandros scit doctrinam Lutheri’ (het grootste deel van het volk in Holland, Zeeland en Vlaanderen is op de hoogte van Luthers leer), schrijft hij in 1525. Hoewel dat overdreven is – het platteland is er dan nog nauwelijks mee in aanraking gekomen – illustreert die uitspraak de snelle verbreiding van de ideeën van de Reformatie.

De nieuwe beweging vormt een bedreiging voor de katholieke kerk en de rust in de stad. De glasmaker Lambrecht Cornelisz, afkomstig uit Delft, is in 1527 de eerste veroordeelde protestant in Middelburg. Geseling en tien jaar verbanning luidt de straf. Hij wordt aangemerkt als een ketter die tot ‘de secte Lutheriane’ behoort. Arrestaties en veroordelingen volgen elkaar daarna op. Niettemin wordt de Middelburgse magistraat te laks bevonden, dus wordt er van hogerhand ingegrepen. De eerste doodvonnissen volgen in 1530. De linnenwever Dirk Arendszoon en de schoenmaker Adriaan Laureiszoon zijn de slachtoffers. Zo maken de autoriteiten duidelijk dat een afwijkende mening levensgevaarlijk is. Keizer Karel V wenst een strenge vervolging, waarvan vanaf 1535 vooral dopersen het slachtoffer zijn.

In Veere wordt duidelijk hoe breed de beweging is. Schoenmakers, mandenmakers, kuipers en andere ambachtslieden nemen deel aan samenkomsten die daar vanaf het eind van de jaren twintig worden gehouden, maar ook twee apothe-

Doorboorde tongen

In 1531 worden vier mannen uit Walcheren veroordeeld door het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland, dat in Den Haag zetelt. Alle vier wegens hun afwijkende gevoelens. De voltrekking van het vonnis vindt in het openbaar plaats in Middelburg ‘ten exemple van anderen met gelijke dwalinge besmet sijnde.’ De beul doorsteekt de tongen van Nicasius Cornelisz van Brugge en Adriaan Gardinksz met een priem. Drie jaar lang mogen zij het eiland Walcheren niet verlaten. Ook de tong van de chirurgijn en wever Jan Simonsz van Hogevoert, woonachtig in Sint Janskerke, wordt doorboord. Tevens wordt hij veroordeeld tot eeuwige verbanning uit Holland, Zeeland en West-Friesland. Joachim Ditmars, een koopman, oorspronkelijk afkomstig uit de Oostzeelanden, krijgt de zwaarste straf. Hij wordt onthoofd en al zijn goederen worden verbeurd verklaard.



Kaart van Zeeland; Willem Blaeu, 1643

kers en enkele geestelijken. Dankzij de vele handelscontacten kunnen de nieuwe ideeën gemakkelijk doordringen. Het verwondert dan ook niet dat de eerste protestanten in Zeeland te vinden zijn in Middelburg, Zierikzee en Veere.

In 1561 ontstaat in Middelburg een calvinistische gemeente die vanuit Londen wordt gesteund. Die van Veere dateert van omstreeks een jaar eerder. Wanneer de gemeente in Vlissingen is ontstaan is onbekend, maar in ieder geval is die de oudste op Walcheren. De Rooms-Katholieke Kerk probeert het tijt te keren met de vorming van het bisdom Zeeland en de benoeming van de voormalige inquisiteur Nicolaas de Castro als bisschop – hij neemt zijn intrek in de Middelburgse abdij – maar dat lukt niet.

In 1566 komt het tot een climax. Op 30 juni vindt in de duinen van Dishoek onder Koudekerke de eerste grote bijeenkomst van calvinisten in de openlucht plaats. Op 2 juli volgt een tweede samenkomst, nu in Brigdamme, op een halfuur lopen van Middelburg. De menigte toehoorders wordt geschat op 1500 à 2000.

Het overrompelde Middelburgse stadsbestuur treedt in contact met de kerkenraad van de ondergrondse gemeente. Die blijkt niet bereid het organiseren van preken op zondag na te laten. Door de weersomstandigheden gedwongen, laat de magistraat toe dat op 11 augustus de eerste gereformeerde kerkdienst in de stad wordt belegd. Dat gebeurt in een groot pakhuis achter het huis De Gouden Leeuw aan de Lange Delft. De predikant Gelein d’Hoorne preekt vanaf een wijnavat. In Veere lukt het de calvinistische gemeente de kapel van het gasthuis, gelegen even buiten de stad, in gebruik te nemen. Ook de Vlissingers willen graag een gebouw hebben

Doctor Leest

De dominees die in 1566 de samenkomsten in de openlucht op het eiland Walcheren leiden, zijn Gelein Jansz d’Hoorne, predikant in Middelburg en Vlissingen, en Adriaan Jeroenz Obry. De eerste is van oorsprong een schrijnwerker uit het Vlaamse Dranouter, die zich geroepen voelt tot het predikambt, kort voor of in 1559 naar Londen vertrekt en vandaar doorreist naar Middelburg. Obry is predikant in Veere. Hij is afkomstig uit het Vlaamse Lampernisse en aanvankelijk werkzaam als schoenmaker. Daarom draagt hij de bijnaam doctor Leest. Naast die twee is in Vlissingen ook Erasmus Top – eerder wever in Hondshoote – korte tijd werkzaam als predikant. Alle drie deze predikanten zijn voor hun komst naar Walcheren enige tijd in Engeland geweest, waar ze wellicht hun opleiding hebben genoten.



Kaart van Veere; Joan Blaeu, 1649



Beeldenstorm in een kerk; schilderij van Dirck van Delen (kunstschilder te Arnhem) uit 1630

om in samen te komen, maar zij slagen er niet in om dat ter beschikking te krijgen.

In Middelburg geeft de kerkenraad op 22 augustus leiding aan het verwijderen van de beelden in de kerken. Kostbaarheden moeten worden ingeleverd. Niet alles wordt vernield: de orgels blijven bijvoorbeeld gespaard. De meeste rooms-katholieke geestelijken verlaten de stad. Alleen de bisschop blijft in de abdij achter, samen met enkele getrouwen. Op zaterdag 24 en zondag 25 augustus preekt Gelein d'Hoorne in totaal viermaal in de Westmonsterkerk, tegenover het stadhuis. Maar daar blijft het voorlopig bij, want het stadsbestuur grijpt in en verbiedt het gebruik van de kerken door de gereformeerden.

Kapittelpreken

Direct na de omwenteling in februari 1574 worden er in Middelburg naast de zondagse diensten ook kerkdiensten belegd op dinsdag en donderdag. De eerste preken handelen over het lijden van Christus – het is immers de lijdenstijd – en worden gehouden in de Sint-Pieterskerk – die men liever aanduidt als de Noordmonstertempel. Vanaf 1585 worden er wekelijkse preekbeurten in de vorm van avondgebeden gehouden. Dan behandelt de predikant telkens een heel of half hoofdstuk uit de Bijbel. Doel is om de gemeente kennis van Gods Woord bij te brengen, ook van gedeelten waarover slechts zelden wordt gepreekt.

In 1631 krijgt dit alles een vaste structuur in de vorm van het zogenaamde kapittelpreken – wat overigens ook in steden als Amsterdam, Leeuwarden en Utrecht gebeurt. De Middelburgse predikanten doen dat bij toerbeurt. Iedere week verklaren ze op dinsdag- en donderdagavond hoofdstuk (kapittel) voor hoofdstuk

uit de Bijbel. Met dien verstande dat de tien eerste hoofdstukken van het eerste boek Kronieken in een week werden behandeld: de hoofdstukken 1 tot en met 9 op dinsdagavond en 10 op donderdagavond. De behandeling van Psalm 119 duurt elf weken: iedere week worden twee delen verklaard. Op die wijze wordt de gehele Bijbel in 22 jaar en ongeveer 9 maanden behandeld. Op 9 en 11 april 1631 beginnen de predikanten met Genesis 1 en op 18 en 20 februari 1654 behandelen ze Openbaring 22. Later vangt de bekende Middelburgse predikant Bernardus Smijtegelt dit werk tweemaal aan, in 1699 en in 1722. Tot in de tweede helft van de negentiende eeuw blijft het in zwang. Ook in de Waalse gemeente van Middelburg is het kapittelpreken in gebruik, en wel op woensdagavond. Daar wordt een hoofdstuk in twee weken behandeld.



De Noordmonster- of Oude kerk te Middelburg; gravure door J.C. Philips naar een tekening van C. Pronk, 1743

In Veere blijven de kerken gespaard – alleen in de kerk van het bij Veere gelegen Zanddijk worden de beelden gebroken. In Vlissingen daarentegen ‘reinen’ beeldenstormers de Sint-Jacobskerk. Vanuit de drie steden wordt daarna ook het merendeel van de kerken in de andere plaatsen op Walcheren ontdaan van beelden en altaren.

Landvoogdes Margaretha van Parma bepaalt dat de kerken opnieuw bestemd worden voor de katholieke eredienst. In Middelburg preekt D’Hoorne intussen in de kapel van het gasthuis en ook spreekt hij vanaf de pui van het stadhuis. De gereformeerden vinden een nieuw onderkomen in een

pakhuis even buiten de Zuiddampoort. De landvoogdes verbiedt, behoudens het preken, alle verdere kerkelijke activiteiten van de calvinisten.

Het plan van de geuzen om Walcheren te bezetten, mislukt in februari 1567 door verraad, en ondertussen heeft koning Filips II de hertog van Alva met een groot leger naar de Nederlanden gestuurd. In het zicht van de komende vervolging vluchten velen naar elders, vooral naar Engeland. Geleind'Hoorne vestigt zich in Norwich. In de Walcherse steden worden opnieuw doodvonnissen gevelde.

Na de inname van Den Briel door de geuzen weigert Vlis-



De Vlissingers verdrijven de Spaanse soldaten, 1572; prent van Simon Fokke, omstreeks 1782



Het beleg van Middelburg in 1574, met op de voorgrond de schepen van de geuzen; anonieme prent naar Frans Hogenberg, omstreeks 1615



Noodmunt, geslagen tijdens het beleg van Middelburg, 1573



Fort Rammekens bij Vlissingen ingenomen door watergeuzen onder bevel van Charles en Louis de Boisot, 5 augustus 1573, prent van Frans Hogenberg, omstreeks 1575.

singen op 6 april 1572, eerste paasdag, een Spaans garnizoen toe te laten. De stad stelt zich kort daarop onder het gezag van de Prins van Oranje, daarin gevolgd door Veere en de rest van Walcheren. Middelburg blijft echter aan de zijde van de koning. Pas twee jaar later, op 18 februari 1574, moet de stad zich aan de geuzen overgeven. Gelein d'Hoorne keert terug als predikant en krijgt al snel een collega in de persoon van Gaspar van der Heyden.

De jonge gereformeerde gemeente in Middelburg omvat in het begin ongeveer zeven procent van de bevolking. Aan de viering van het avondmaal in 1566 nemen zo'n tweehonderd personen deel. Vooraf hebben de aanwezigen verklaard dat zij de Rooms-Katholieke Kerk verzaken en instemmen met de voorgelezen geloofsbelijdenis. Naast kooplieden, notarissen en schoolmeesters maken veel ambachtslui deel uit van de jonge gemeente. Na de overgang van Middelburg wordt daar op 18 juli 1574 opnieuw het avondmaal bediend, waaraan 350 leden deelnemen. In Vlissingen en Veere zijn de aantallen veel kleiner. De Middelburgse gemeente groeit explosief na de val van Gent in 1584 en Antwerpen in 1585. In dat laatste jaar worden maar liefst 1155 van elders ingekomen lidmaten ingeschreven.

Een van de geestelijken die met de Reformatie meegaan is Jan van Miggrode, pastoor en kanunnik in Veere. Hij werd aanvankelijk verbannen, ging naar Engeland en stichtte in het Engelse Colchester een vluchtelingengemeente. Maar in 1572 keert hij terug naar Veere en verwerft een vooraanstaande positie in de in opbouw zijnde Zeeuwse kerk.



Jan van Miggrode (1531-1627), pastoor en predikant in Veere; prent van Karel Slabbaert, omstreeks 1650



Vlissingen; tekening van Abraham de Verwer, eerste helft zeventiende eeuw

In Vlissingen wordt Jacob Baselis, eerder werkzaam in Zierikzee, predikant. In de loop van de dertig jaren die volgen, krijgen bijna alle plaatsen op Walcheren predikanten. Waalse gemeenten ontstaan in Middelburg (de oudste van Nederland), Vlissingen en later ook in Veere en Arnemuiden. Middelburg en Vlissingen hebben bovendien een Engelse gemeente, terwijl Veere een Schotse gemeente huisvest.

De eilanden Tholen, met de gelijknamige stad, en Zuid-Beveland, met de steden Goes en Reimerswaal, blijven, hoewel aangevallen door de geuzen, aan de zijde van de Spaanse koning. Het door water-

vloeden geteisterde Reimerswaal wordt eind 1573 in brand gestoken en verkrijgt daarna niet meer de allure van weleer. Goes en Tholen stellen zich pas in 1577 onder het gezag van de Prins, waardoor Zeeland opnieuw een staatkundige eenheid wordt. In deze steden en op de beide eilanden verloopt het reformatieproces op vergelijkbare wijze. Met hulp van buitenaf worden de kerken van hun beelden ontdaan en ook daar krijgt voor 1600 vrijwel elk dorp een predikant.

